

РАЈНА М. ДРАГИЋЕВИЋ*
Универзитет у Београду
Филолошки факултет

О НЕКИМ ЕКСПРЕСИВНИМ ЛЕКСИЧКИМ СПОЈЕВИМА У КОРЕНИМА ДОБРИЦЕ ЋОСИЋА**

Ауторка уочава снажно експресивно дејство различитих типова лексичких спојева у реченицама Добрице Ћосића у *Коренима*, а затим анализира семантичку и стилску вредност оних конструкција у којима се неживе појаве (предмети и емоције) оживљавају, и то тако што их писац дарује својствима на основу којих се оне могу чути, омирисати, окусити и сл. С друге стране, пажњу привлаче и звукови, мириси и укуси који се оживљавају или бар материјализују. Ове конструкције, засноване на синестезији, персонификацији и другим типовима метафоричке дисперзије, имају улогу да укажу на буран унутрашњи свет Ћосићевих јунака, чије се снажне емоције и стања преносе на појаве око њих и у њима.

Кључне речи: лексички спојеви, синестезија, персонификација, метафора, експресивност, Добрица Ћосић, семантика, стилистика, српски језик.

1. Увод. Прва асоцијација на књижевно дело Добрице Ћосића код аутора овог рада јесу *Корени*, а помисао на *Корене* изазива следеће асоцијације: *страх*, *мрак*, *јасен*, *ветар*, *небо*, *Месеци*, *тешина*, *пољед*, *реч*. Наведене именице спадају у кључне речи овог романа.¹ Оне чине декор у коме се одвија радња и представљају неке сведоке свих догађаја и свих мисли које јунаци романа проживљавају.²

---

* rajna.dragicevic@fil.bg.ac.rs

** Овај рад је настао као резултат пројекта *Опис и стандардизација савременог српског језика*, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

¹ Према М. Ковачевићу (2018, у штампи у овом зборнику), а на основу неких запажања самог писца и његове ћерке Ане Ћосић Вукић, „језичко-стилску доминанту [романа] готово да је предодредило садејство двију особина што су одлика готово свих, ако не и свих, ликова Ћосићевих Корена – *страх* и *страсти*”.

² Занимљиво је да је Д. Јовић (1975) такође размишљао о лексемама које обележавају *Корене* и издваја ону лексику која не спада у дијалекатску, већ у лексику општег лексичког фонда, а ипак показује везу писца са народном, руралном традицијом. Изабрао је следеће речи: *Морава*, *кукуруз*, *мошника*, *месеци*, *јасенови* и *брестови*, *јас*, *јешао*,

У тај миран, неживи декор сачињен од јасенова, неба, ветра, тишине, Ћосић смешта јунаке и њихов усковитлан унутрашњи свет. И то је основни парадокс романа – мир споља и бура изнутра. На следећем нивоу романа, парадокси се настављају јер је основни задатак писца да укаже на ту унутрашњу буру, а то постиже тако што појаве о којима пише изврће наглавачке, измешта их из својих уобичајених контекста и смешта их у неки нови – неочекиван и шокантан.³ Непокретне ствари, тако, почињу да се крећу, неживо постаје живо, човек се опредмеђује, емоције се материјализују, јаки доживљаји се час згушњавају, час разливају, звукови постају видљиви, мириси добијају боје, све је усковитлано и испремештано. Формално посматрано, ти ефекти се, између осталог, постижу и неубичајеним лексичким спојевима.⁴ Због тога је тема овог рада опис неких од ових спојева који имају снажно семантичко и стилско експресивно дејство у роману *Корени* Добрице Ћосића⁵. Наш покушај да класификујемо све типове експресивних колокација у Ћосићевом роману завршио се неуспешно, јер их је превише и сваки понаособ захтева посебну анализу. Због тога смо се одлучили за приказивање једног семантичког типа лексичких спојева (са бројним варијацијама), свесни чињенице да ће, нажалост, многе експресивне конструкције остати изван наше пажње. Као пример конструкција које захтевају анализу, а којима нећемо у овом раду посветити пажњу, можемо навести експресивне партитивне синтагме, које је уочио В. Илијашевић (1957: 331): *ракља браде, рој мржње, бусен љаве, кушњак кукуруза, вила сунца* (сноп сунчевих зракова), *нављак сџида, лист сунца*.⁶

У овом раду задржаћемо се на оним лексичким спојевима у којима се именица употребљава уз, углавном, придеве или глаголе који оз-

бик, рој, нож, ракија. Аутор додаје да би се овој групи могле додати и лексеме: *већа, каца, скобаљ, симиш, кљуса, процеј, јаловак* и др. (Јовић 1975: 96).

³ И М. Лалевић (1955: 178) уочава ту узаврелост и каже: „Ћосићев је језик снажан по динамичности израза; по способностима да нађе нов израз и нову метафору, да открије нове могућности не само у везивању синтагматских склопова него и да нађе, можда и створи нов одраз унутрашње своје кондензованости.”

⁴ Ж. Ружић (1961: 237) уочио је „необичну и смелу везу појмова” у Ћосићевој реченици, као и њену мисаоност, динамичност, богатство песничких слика у њој. С. Георгијевић (1955: 182) примећује за Ћосићеву реченицу да је пуна фигура – метафора и поређења и да носи у себи елементе игре. Ј. Јовановић (2009: 37) закључује да је „основна пишчева интенција била да изгради властити књижевни израз” и да су му искази стилистички казационални.

⁵ Добрића Ћосић, *Корени*, Сабрана дела Добрице Ћосића, књига друга, Београд: Просвета, Сарајево: Свјетлост, 1966.

⁶ Аутор је запазио да су овакве необичне конструкције углавном читљиве публици јер у њима стоји, као што наведени примери показују, један конкретан појам, „карактеристичан за свест људи који живе у повести *Корена* и у датој средини” (Илијашевић 1957: 331).

начавају неку чулну манифестацију или конструкције у којима се мириси, укуси, боје материјализују. Пажњу нам, наравно, не привлаче конструкције с именицама које означавају човека, јер се именица која означава лице налази у семантичком складу са глаголом или придевом чулне прецепције. Међутим, ако се ове лексеме употребе уз именице које означавају, на пример, предмете или емоције или ако спадају у именице којима се означавају појмови из домена неких других чула, лексички слојеви постају метафорички или синестезијски и шаљу снажну експресивну поруку. У Ћосићевом свету очуловљених предмета и емоција скреће се пажња на њихову оживљеност, динамику, као и на трансфер чулних доживљаја са људи на предмете, чиме се појачава код читаоца свест о њиховој снази – снажан чулни доживљај јунака преноси се на свет око њега и у њему.

2. **Напомена.** Читаоцу овог рада деловаће необично наше признање да не можемо прецизно да опишемо које су све конструкције биле предмет нашег интересовања, али да смо, ексцерпирајући грађу за овај рад, упркос свему, имали јасну визију о томе шта треба ексцерпирати. Ова чињеница нешто говори о Ћосићевом језику, који је толико оригиналан, неухватљив, слојевит да је језичке јединице и примењене семантичко-стилске механизме тешко класификовати строгим аршинима. Све се улива једно у друго и све произлази једно из другог. Ако говоримо, на пример, о емоцијама које у Ћосићевом језику оживљавају јер добијају чула, не могу се изоставити ни емоције које немају чула, али изазивају снажне чулне ефекте. С тим су пак у вези емоције које су материјализоване на други начин, па се могу обухватити чулом вида и могу се згушњавати и разливати, што значи да немају мирис, укус и боју, али имају густину и агрегатно стање. А ако издвајамо емоције које могу да вриште, миришу или ослушкују, не можемо занемарити ни предмете који могу то исто, а подједнако су неживи као и емоције. Све ово нас доводи до напомене читаоцу да предмет овог рада нема јасно оивичене границе, али да аутор није строго томе ни тежио, јер му је недовољна омеђеност омогућила да укаже на немогућност строге класификације Ћосићевих језичких јединица и средстава. Синестезија је ретко само синестезија, већ се удружује са другим типовима метафоре, метафора са метонимијом – језик је слојевит и у његову структуру улази се разгртањем једног по једног слоја. Због тога читалац не треба да очекује типичне примере за појаве о којима се говори у овом раду, јер је таквих примера веома мало.

3. **Здружени чулни доживљаји (синестезија).** Измештање одредбених речи из семантичке сфере која се тиче једног чула у семантичку сферу другог чула јесу синестезијска померања, којих у *Коренима* има мно-

го. Први је о синестезији у *Коренима* писао В. Илијашевић (1957: 331): „Пуно творачког у грађењу индивидуалног књижевног језика има и у сликању на темељу замењивања разних категорија опажаја. Овај појам неће се констатовати само у области синестезичких епитета: *киселка-ста, љуша шојлина стаје – улије у млаку шишину. Стоји и: мир њостаје млак. На овој основи, развијања су различита: ветар је тарав, светлост шрули у њомрчини.*”

Најопштија дефиниција синестезије јесте да је то *способност зружене чулне перцепције*. Прецизније речено, када се детерминатори који ма се примарно одређују речи у вези с једним чулом употребљавају да одреде речи у вези са другим чулима, говоримо о синестезији (Драгићевић 2010: 151–160).

Придеви и прилози често се синестезијски употребљавају уз именице или глаголе на које се односе. Том мешавином дејстава доживљаја различитих чула шаље се читаоцу снажна, експресивна порука о појавама које треба да изазову мултидимензионални, мултичулни доживљај.

Најчешћи здружени доживљај који Ћосић представља јесте комбиновани визуелно-аудитивни ефекат појава.⁷ У примерима које ћемо представити, синестезију треба схватити, ипак, мало шире, јер се у многим примерима синестезија удружује са још неким семантичко-стилским механизмима.

Слух – вид и вид – слух. Механизам је следећи: појам из сфере чула слуха (дакле, некакав звук) материјализује се као нешто видљиво, а та видљивост доприноси његовој упечатљивости. Ћосић материјализује тишину, дисање, шапутање, реч, глас, јавк, врисак, вреву. Даје им облик, форму, а онда се поиграва различитим визуелним ефектима тих одређених звукова.

Снеј, сишан и туст засија шишину на средини ноћи (25). Тишина се у доживљају читалаца увећава тиме што је приказана као простор који се може засути нечим што је материјално. У реченици *Најрну мека њомила шишине* (151), тишина се материјализује као материја која у гомилама наступа и притиска. Важно је запазити Ћосићеву креативност – изразита тишина некад се концептуализује као равна пасивна површина, а понекад као надирућа гомила. Ћосић материјализује и звук дисања кад каже: *тусто и ласно дисање њоведа* (27). Тај утисак густине дисања вероватно потиче од великог броја говеда на једном месту, па овакав Ћосићев начин да то искаже можемо назвати „згушњавањем текста”, јер

⁷ Наше истраживање спроведено на материјалу именица показује да најчешће синестетички одређују именице из домена чула слуха. И ово истраживање то потврђује, иако део грађе представљају и глаголи који се одређују прилозима, а не само именице квалификоване придевима (исп. Драгићевић 2010: 158).

је сажео изражавање, није представио слику до краја, већ је пустио читаоца да је домисли.⁸ Шапат којим Никола изражава жудњу за Симком Ћосић назива *йенушавим*: *Николи су усџа йуна йенушавої шайуџања* (52). У том звуку који личи на мехуриће од пене има недостижности, жеље, патње, маште, неостваривости. У реченици *Пусџи реч да се ваља йо йлавама, а џи је слушај и йледај* (30), материјализује се реч, она постаје предмет којим се може управљати – могуће ју је одвојити од оног који је изговара, може се сместити у туђе главе, гледати је док се ваља по њима. Да људски гласови могу бити опредмећени видимо у примерима *Сељаџи йрихваџише [йесму] хрџом йласова* (80). Њихове йласове засу хучање чесме (145). Велики број гласова назива се *хрџом*, коју уобичајено користимо за набацане предмете, а у другој реченици *йласове*, као да су предмети, могуће је засути. Јаук личи на животињу у реченици: *Чини јој се да и он сам оџице кроз џе одране, ољуџиене јауке* (97), а врисак на нож у овом примеру: *У њеџа се зари још неколико врискова жена* (133). Ни једно ни друго није случајно, јер дочарава бол који изазивају ти људски звукови. У реченици *Јасенови се окиџили вревом чавки* (174) стилски ефекат се постиже двоструким дејством: и чавке и њихова материјализована врева (која као да је измештена из њих) ките гране јасенова.

У свим до сада наведеним примерима звукови су постајали видљива материја. Међутим, Ћосић иде и у обрнутом смеру – видљиве, али неживе појаве он оживљава приписујући им звук карактеристичан за људе или активне предмете и тиме их оживљава, а самим тим појачава њихово дејство у читалачкој рецепцији. Тако, реџимо, мрак тутњи, јечи, хукће, пишти, фењер нариче, лампе кукају, река звони: *Мрак је џуџњао у каџама, јечао и хукџао у џрним йомилама* (52). *Пиџџао је мрак у њему* (83). *Мукло нариче фењер и кукају ламје* (231). *Па џу да заџазим у живо, звонко месо реке* (270).

Слух – додир. Ћосић оживљава звукове и тако што омогућава читаоцу да их додирне и осети да, на пример, шкрипа може бити сува, а и шкргут може бити сув, мумлање може бити мокро, а речи могу бити тешке. Стилску вредност прилога у реченици *Злаџо суво зашкриџа* (16) видимо у његовој улози прилога субјекатске квалификације. Њиме се, у ствари, одређује субјекат – дакле, злато је суво, а то својство се, затим, преноси на глагол и даје стилски ефектну слику. Још једанпут Ћосић се користи истим средством у реченици: *Венџи суве йаџрике [...] суво шкрџуђу* (25). И у овом случају сувој паприци приписује се способност да одаје сув звук. Осим тога, ефектност се постиже и самим глаго-

⁸ Исту ову одлику неких Ћосићевих описа запажа и М. Лалевић (1955: 172), па каже да је „опис дат у детаљу, не као цела слика, нека је читалац према својим способностима склопи, састави.”

лом, јер *шкрјушаши* се обично везује за зубе (и то, често, у ситуацијама љутње и неконтролисаног беса човека или животиње), а овде се измешта и неочекивано доводи у везу са беживотном и, наравно, безубом сувом паприком. Да звук може бити и мокар, а не само сув, читамо у примеру *ѝромумла мокро* (28). Тако материјализована, реч може имати тежину, па је зато могуће да *наш народ воли ѝешку и сѝору реч* (30).

Слух – мирис. За Ћосића речи имају живот – видели смо да могу бити тешке, споре, да се могу ваљати по главама, да их је могуће гледати, а могуће их је и омирисати: *На ѝруло месо базде њеѝове речи* (180).

Слух – укус. Дакле, речи је могуће доживети чулом слуха, али и чулима вида, додира, мириса, али и укуса: *Речи имају укус зарђалоѝ ба-кра* (80).

Мирис – вид. И мирис се може материјализовати, претворити у реку и тећи кроз човека: *И сѝари мирис ове собе, једино ове собе на свеѝу, ѝоѝеце њим, свим жилама, као крв* (40). *Слуша дисање села, мирише ѝа* (96).

4. Оживљени очуловљени ПРЕДМЕТИ. Ћосић оживљава предмете дајући им могућност да се оглашавају људским или животињским звуковима. Ове персонификације не спадају у синестезију, али поново указују на пишчеву склоност да измешта лексику из домена једног чула (овог пута из домена чула слуха) у домен коме не припада на нивоу примарних значења. Најчешће људским звуковима оглашавају се предмети и појаве: *шаѝућу каце, ѝевуши врела вода, ѝушка врису, шума је кркљала, звоно јечи, јауче, ѝруба је цичала и фркѝала, вешар вришиѝи*. Понекад се предмети оглашавају и као животиње: [*Дукаѝи*] *Моѝу да ѝевају као ѝѝице. Да циче као крдо ѝрасића*.

5. ПЕРСОНИФИКОВАНЕ ЕМОЦИЈЕ КОЈЕ СЕ ОБУХВАТАЈУ ЧУЛИМА. У свету Добрице Ћосића у којем се оживљава неживо, покреће непокретно и, уопште, на чудесан начин изврће стварност, емоције се могу чути, видети, омирисати, додиривати. У основи оваквих језичких покрета, лежи метафора, прецизније, персонификација, јер се емоције, у ствари, оживљају, али сила чулних манифестација апстрактних појава, које их, реално, наравно, немају, доводи у везу ове метафоре са синестезијом. Нећемо говорити о бројним сликама емоција које Ћосић представља као видљиве објекте, јер таквих примера има безброј, али ћемо издвојити емоције које се чују, имају мирис и укус, а самим тим се, најчешће, могу и видети.

Емоција, сѝање се чује. Занимљиво је да се у *Коренима* најчешће чује страх. *Нелаѝодно му је само ѝѝо се ѝолики сѝрах чује* (7). За исказивање увећања, а затим и експлозије страха, Ћосић се послужио следећом сликом: *Слушам како сѝрах ѝусне, расѝе, ѝа одједном букну у ѝресак и ломљаву* (8). Дакле, у првој слици наратор чује згушњавање и раст страха,

чиме се шаље порука да су ти процеси били толико еруптивни да су могли да се чују, а затим, у другој слици страх букти, што доводи до треска и ломљаве. Ови снажни звукови нису пропратни елементи буквања, већ њен резултат. *Дивље їуске ниско їрелешеше и исїунише суїшон їискавом осамљеношїу* (74). *Слуша шїх сїрах села шїо као вешар шушка у сувим кукурузима* (96). *Свађали се с неколицином шїо їласно мисле свој сїрах* (116).

Емоција, сїање има мирис. Душа му на свиње смрди (18), каже Ћосић, изражавајући стање духа послом којим се човек бави.

Емоција има укус. Придев љуш, као и сви придеви којима се квалификују појаве које се снажно манифестују, може да оствари значење *шешко їодношљив, жешок, велики, јак* (РСЈ): *Донесе кући у їрудима їарче љуше шује* (21). *Љуша радостї разли му се їо жилама* (26).

6. ЗАКЉУЧНА НАПОМЕНА. На крају овог истраживања остаје нам да се сложимо са досадашњим истраживачима да је експресивност језика Добрице Ћосића сасвим оригинална, да је то онај језик „за који је у нашој савременој књижевности углавном дуго знала само поезија, језик за експресиван израз, са сложенеом метафором и парантезом” (Илијашевић 1957: 325). Сложићемо се и са запажањем да Ћосић има „температурно језичко осећање”, да је склон „сложеним стилским акцијама” и да је „комплексно сликање створило, уистину, у великој мери стилизован и напрегнут језик, стилизовану и напрегнуту реченицу” (Илијашевић 1957: 331–332).

ИЗВОР

Ћосић, Добрица. *Корени*. Сабрана дела Добрице Ћосића, књига друга. Београд: Просвета; Сарајево: Свјетлост, 1966. Шт.

ЛИТЕРАТУРА

Георгијевић, Светозар. „Белешке о језику и стилу у Коренима Д. Ћосића”. *Наш језик*, књ. VI, св. 5–6 (1955): 179–186. Шт.

Драгићевић, Рајна. *Лексиколоџија српског језика*. Друго издање. Београд: Завод за уџбенике, 2010. Шт.

Илијашевић, Воја. „Два аспекта и два стила Ћосићевих романа”. *Књижевност и језик*, год. IV, 9 (1957): 320–333. Шт.

Јовановић, Јелена. *Писци и стил*. Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије, 2009. Шт.

Јовић, Душан. „Генеза неких стилских феномена у Коренима Добрице Ћосића”. *Зборник Машице српске за књижевност и језик*, XV/1 (1967): 85–98. Шт.

- Ковачевић, Милош. „Типови туђег експресивног говора у *Коренима* Добрице Ћосића” (рад у овом зборнику). Шт.
- Лалевић, Миодраг. „Белешке о језику и стилу у *Коренима* Д. Ћосића”. *Наш језик*, књ. VI, св. 5–6 (1955): 169–179. Шт.
- Ружић, Жарко. „Магија ритма и језика у *Коренима* Добрице Ћосића”. *Годишњак Филозофскої факултета у Новом Саду*, књ. VI (1961): 228–238. Шт.

Rajna M. Dragičević

ON CERTAIN EXPRESSIVE LEXICAL COUPLINGS IN DOBRICA ĆOSIĆ'S
ROOTS

Summary

The author first notices prominent expressive effects of diverse types of lexical couplings in the sentences of Dobrica Ćosić's *Roots*, and then she analyses the semantic and stylistic value of those constructions in which the inanimate phenomena (objects and emotions) come alive, in such a way that the writer endows them with the features on the basis of which they can be heard, smelled, tasted, etc. On the other hand, attention also is drawn by the sounds, smells and tastes that come alive or at least become materialised. These constructions, based on synaesthesia, personification and other types of metaphorical dispersion, play the role of indicators of a tumultuous inner world of Ćosić's heroes, whose powerful emotions and states are transferred to the phenomena around them and within them.